

לכאורה יכולים אנו להבין ולפרש את תולדות עניינו של גיבור הסיפור העגנוני, עדיאל עמוזה, בגומלידתא, ללא טירחה יזירה ומוגיעה. כל מה שעלינו לעשות הוא להסתמך על תימות הומאניסטיות-חיצוניות מסוימות, על תימות הומאניסטיות קלאסיות, שרבים עסקו כבר בהן. אולי נבחר, איפוא, באורח שקבעוהו רבים, ונברר גם כאן כמה מהרעיונות היסודיים, המאפיינים כלפי חוץ את המציאות הדראמטית ב"עד עולם", שהרי אין בכך איזה היזק של ממש. והנה, מתברר מייד ש.ע. ע. נותן את כל חייו על מזבח ייעוד טראגי מסויים. "שנים שהורגל בעבודתו עשאוהו עבד לעבודתו עד שהיא משלה בו ולא הניחה ממנו ממש משעת קימה עד שכובה. כשעמד ממסתו מיד היו הרגליים מושכות אותו אצל שולחנו והידיים נוטלות עט ונייר, ועיניו, אם לא נתפסו לחזיונות, היו קובעות עצמן מאליהן בספרים או בצילומים או במפות של העיר ושל מערכות המלחמה, וכששכב לישון היה בודק את פנקסאותיו, פעמים מתוך מנוד ראש ופעמים מתוך גילוי רצון. יצאו שנים ולא יצא ספרו" הוא מכלה, איפוא, את כל ימיו בחקר פרשה עיונית אחת, הרחוקה ריחוק רב מהעולם הגשמי ומהחברה שבקרבה הוא שרוי. החיים הגשמיים מוקרבים על מיזבחה של תורה רוחנית, אם-כי קרבן זה לא הוקרב אולי בכוונה תחילה, והגשמיות נדחקה לתחומים שמעבר לחומה עבה של תלי ספרים. ע. ע. דומה כאן לכעין פאוסט, העוסק ללא ליאות במחקרו לפני פתיחתה של הטראגדיה שלו, או משול אפילו לחסיד ענוותן מארץ עוץ שאין כמוהו לשקידה על מצוותיה של הרוח. הייעוד הרוחני הוא ייעוד חמור ובלעדי, ואין להשלים בינו ובין חיי חומר, בינו ובין הצלחה חברתית, וכדומה. הייעוד רחוק מהמציאות השגורה, והוא תובע גם מנושאו להתרחק ממנה: שכן שכר הרוח יוצא בהפסד החומר. ע. ע. מורגל בפרישות חברתית מוקפדת, ולאט-לאט מתגלית תהום בינו לבין החברה שאין עניינה בחקר העיוני שלו. לפיכך אין תימה, שאף החברה נתרקה ממנו וש"לא מצא לו מו"ל". הן "כל השנים שהיה עסוק בחקירותיו לא הראה פנים לחכמי האוניברסיטאות ולא לנשיהם ולבנותיהם, וכשאב לבקש מהם טובה בקעה מעיניהם צנה של חימה עד

* ("שבחי עדיאל עמוזה" הוא קטע מתוך מסה, העומדת להופיע בדפוס בימים אלה.

שחקריבו משקפיהם, ובקירוב כך אמרו לו, אדון מי אתה, אין אנו מכירים אותך. הפשיל כתפיו לאחוריו ויצא משם בפחי נפש. הבין שאם רוצה שמיכירו בו צריך להתקרב להם ולא ידע היאך מתקרבים". מתוך כך שאין הוא מכיר את חכמי החברה הרשמית על נשותיהם ובנותיהם, אף הם אינם מכירים בו. וחשובות כאן המלים "נשותיהם ובנותיהם", המזכירות לנו את פרישותו המינית הממושכת של ע. ע., שאם איננו צעיר איננו זקן.

מיטב ימיו נתן^ע. ע. בעבודתו עד שכעבור עשרים שנה מצא מו"ל בדמות פטרון האמנויות והמדעים הגביר גבהרד גולדנטל, ש"עקב על מעשי החכמים". הגביר גולדנטל מסמל עתה את כל האפשרויות הממשיות והמפתות של הוצאת הספר לאור, והחלטתו העקרונית להדפיס ספר מהודר ונאה, שכל-כולו עיון וחקור משובח בעתיקות-קדם, מגשימה למעשה הגשמה סופית את מישאלת-התמיד של גיבורנו, שוביקש, כמוכן, לתת מהלכים ליצירת חייו ולפרוס לעיני העולם את אשר העלה בהולכו אחר ייעודו הרוחני. ומישאלה זו היא פשוטה וטבעית כל-כך, עד כי אין לבוא ולהקשות מה ראה ע. ע. לפרוק מעליו את עולה הייחודי של הרוח אחרי עשרים שנות ברית-שיעבוד. אומנם הוא ורק הוא, הסתגף סיגופים שכלתניים והתענה עינויים עיוניים, אבל כל אותם צפונות שגילה למען כולם גילה, וכולם יוכלו לקרוא ובספרו על תעלומות גומלידתא שפוענחו (כשיודפס הספר). הכלל ששכר הרוח יוצא בהפסד החומר מהווה כאן, איפוא, רק ביטוי לאותן התביעות התמורות, שתובעת היצירה ההומאניסטית הגדולה מנושאה האמיתי. ע. ע. מתרחק עשרים שנה משאון החיים לא משום חוסר-זיקתו לשטף אירועי-חול חברתיים, אלא משום הצורך המעשי שבהתרחקות. התבודדותו אינה נובעת מאיזה ניכור א פריורי בינו ובין החברה הרגולארית, אף-כי מוכן שהניכור קיים בכוח גם בתימות הומאניסטיות-קלאסיות ישנות מעין אלו וחבוי תמיד אי-שם בין השיטין. הוא בודד בתחילה רק משום להיטותו אחר ייעודו הרוחני, משום התמסרותו הממושמת ליצירת חייו. הוא בודד משום התבודדות ולא משום בדידות, וממילא בדידותו היא על מישטח זה תוצאה ולא סיבה. התהום שמתגלית בינו ובין החברה שאין עניינה בחקר העיוני שלו מסומלת לא במקרה בתחילה כההום שבין חוקר מדעי גדול ובין המוני בריות קטנות, המתקראות חכמי אוניברסיטאות, בריות קנאתניות וצרות-עין, מאורות בינוניים שכדי לזכות בהכרתם צריך קודם-לכן "להראות להם פנים". הפירות המבורכים של היצירה הרוחנית הם פירות לכול, אלא שחייב להימצא חוקר הומאניסטי מסוגו של ע. ע., גדול וענוותן, שיעודו הטראגי יחייבו מן-הסתם להעפיל ללא-הרף לפני המחנה. טראגיות המצב הדר'א/מ'א/ט'י' שבכאן נובעת, איפוא, ראשית-כול,

מהיותו של נושא הייעוד עבד לייעודו (עד-כדי ויתור גמור על חיים אישיים כדרך כל הארץ). ואולם, זה באמת רק אחד הגילויים של טראגדייות עמוקה זו. מייד לאחר שהתבררנו, כי ע. ע. היה «עבד לעבודתו», נודע לנו על אותם המיכשולים הרבים שהוערמו עלימות ערימות בדרך להגשמת ייעודו, וכל זה מעשה ידיהם של נציגים רשמיים וממונים, שהפקידה אותם החברה על עסקי הרוח. הייעוד דורש כאן גם קרבן-חיים וגם התנסות והתרגלות בכפיות-טובה ובהתנכרות, בהתרחקות מהעולם הפעוט של השאון הפחות של הבריות הקטנות.

עולה של הרוח הוא, איפוא, עניין כבד להסביד, וקשה לשאתו, אפילו הרוח היא הומאניסטית-קלאסית ומתונה ומכובדת למדי. אבל כל זה אינו משנה ולא כלום לגבי כמה עקרונות ומוסכמות יציבים ומהימנים, שמכוונים וממשמעים את ייעודו הטראגי של ע. ע. הייעוד הוא ייעוד, הטראגיות היא טראגיות, הייעוד הטראגי הוא ייעוד טראגי. הטראגיות המיועדת היא טראגיות מיועדת, ועיקר-העיקרים; לא נאמר באף מקום, כי הייעוד הטראגי שלפנינו איננו קומוניקאטיבי. לפיכך יכול ע. ע. להיענות בלא שום נקיפות לב להצעות-מו"לות של פטרוך האמנויות והמדעים הגביר גוהרד גולדנטל. הרי «מחבר שחיוזר שנים הרבה על מו"ל ולבסוף מצא לו מו"ל ודאי שאינו מחמיץ את השעה». ומ העוד שהמו"ל הגביר נדיב עד מאוד ומוכן להוציא את הספר... נאה באותיות נאות ויפה בנייר יפה ומתוקן במפות מתוקנות ונוהדר בכריכה מהודרת ומשוכלל בשאר שכלולים». כל מה שחסר לשם ההגשמה הסופית של הייעוד ולשם הבאתו לפני הרבים הוא ראיון קצר עם הפטרוך הגביר, ראיון שכבר נקבעה שעתו. «יום אחד נתבקש עדיאל עמזה לבוא למחרתו אצל גוהרד גולדנטל לכוס תה של אחר הצהריים, ונתבקש לדייק ולבוא בשעה הקבועה, לפי שהאדון גולדנטל יוצא לחוצה לארץ ולא נשתיירה בידו אלא אוחה השעה בלבד». ואותה השעה הקבועה, שעומדת להביא לידי הגשם עשרים שנות ייעוד, תובעת, כמובן, אי-אילו התקנות והכנות, המהוות למעשה את תחילת עלילתה של היצירה. כל מה שסופר על עשרים שנות עמלו של ע. ע., שקדמו להכנותיו לקראת הראיון אצל הפטרוך הגביר, לא סופר אלא כזיכרון ימים עברו על-מנת שנבין את עלילת המחזה בהתרום המסך, ועשרים שנות-החליכה אחר ייעוד שחלפו דומות כאן, כאמור, בתפקידן הדרמאטי לתקופת מחקרו הבלתי נלאה של פאוסט או לחיי החסידות השלווים והמתמידים של איוב בטרם תחילתו של עצם המעשה. כך עומד לו, איפוא, ע. ע. (שאינו יודע, כי אנו מדברים בו השכם והערב) ומתקין את עצמו לקראת הראיון אצל גוהרד גולדנטל.

וככל שהוא מכין ומתקין את עצמו לקראת הגשמה סופית של ייעודו, כן משתבש הייעודי שיבוש אחר שיבוש ומסתלף סילוף אחר סילוף. "חיום שעמד על דעתו לא היה לו יום שכזה". יום הרמת־מסך, יום הגשמת ייעוד כ' שנים. "לכן עד שלא הניח מידו את מכתבו של מו"ל כבר הוציא את בגדיו הטובים שלא לבש אותם מיום שנתעטר בעטרת דוקטור וניערס והפסידם ורץ אל הספר ומן הספר למרחץ ומן המרחץ לחנות ליקח לו עניבה, ומשם חזר לחדרו לבדוק את הספר". הייעוד הרוחני, שהיה המור ובלעדי כ' שנים, נתגשם ונתבזבזו כאן כהרף־עין משום בגדי יום־טוב, ריח מי־בושם ועניבות קנויות. מכתב המו"ל בגדי יום טוב־מספרה־מרחץ־בדיקת הספר לפני הראיון: כך טיבו של גילגול הערכים. הספר הוא ביטוי חיצוני, גשמי, של ייעוד. לפיכך אין כל רע בהוצאתו לאור ובמכתב המו"ל. אך מכתב המו"ל הוא רק פתיחה לשרשרת ארוכה של פעולות ואירועים חומריים, שבסופם באה "בדיקת הספר". שאף היא כבר פעולה חומרית, גשמית, מעורטלת מכל רוחניות ייעודית. מכאן שיאה לפעולה זו מקומה המפתיע בקונטאקסט, המלא כל־כך מספרות, מרחצים, חנויות, בגדים ועניבות. ההתגשמות המהירה של הייעוד היא כאן באמת התגשמות תרתי משמע, התגשמות שאין להפריד בה בין חיובה ובין שלילתה. ההגשם הוא בהכרח גשמי, ולפנינו שוב הדואליזם הישן והקבוע של הרוח והחומר, הייעוד האידיאי והגשמתו במציאות החומר. לכן מזבן, שגם הכלל על שכר הרוח שברוך בהפסד החומר חייב להתגלגל מייד בהיפוכו בבוא שעת ההגשם. שכר החומר כרוך מייד בהפסד הרוח, והמטוטלת נעה אחורה אחרי עשרים שנות התנועעות בקשת כלפי מעלה. הייעוד נפרט לפרוטות מייד עם שובו לתחומי המציאות החומרית, ותהליך זה מזורז במידה רבה על־ידי החברה, החשה מייד לדרך ולמקם את הייעוד באמצעות קנייה־מידה הישנים והמנוסים שבידה. גבהרד גולדנטל אינו משנה מנוהגו העסקי הבדוק לרגל הוצאת ספרו של ע. ע., וגיבורנו שנשא עשרים שנה את עולה של הרוח מוזמן לראיון לפי מתכונת הרעיונות קבועה, שנהוגה בכיתו של פטרון האמנויות והמדעים. "שכן היה גבהרד גולדנטל נוהג, כל עסק שעשאוהו פקידיו יפה מעבירו לידו וגמרו עם בעל עסקו ומזמינו אצלו, אם סתם אדם מזמינו ללשכת משרדו, ואם אדם מסויים הוא מזמינו לביתו לכוס תה, ואם אדם חשוב הוא עושה לו סעודה. עדיאל עמזה שהוא למעלה מסתם אדם ואינו מפורסם להיות נחשב לאדם חשוב זימן אותו הגביר לכוס תה".

וכך, במקום ע. ע. נושא ייעוד עיוני לפנינו עתה ע. ע. מלוּבש נאה ומעונב, מסופר ומרוחק, ממקום ומדורג, ובמקום סיגופים חשאיים ומתמידים בבית־היצר של הייעוד באה פגישה על כוס תה. ולא עוד אלא שמתבשרים אנו, כי

גבהרד גולדנטל רואה למעשה בספרו של ע. ע. גם תכלית צדדית לעצמו. מלפני רצונו לזכות בתוספת התכבדות כ"מעזיר המדע" מכון הפטרון-הנגיד לציין, כי הוא קשור קשרים משפחתיים ממש לנושא החקר, שכן דן החקר בעקיפין באבות אבותיו הרחוקים, והרי כבוד משפחתו הוא וכך מתמזגות תכליות מדעיות וחברתיות מיוזג נאה. תכלית צדדית קטנה זו של גבהרד גולדנטל, שאומנם אין כוונתה לתועלת חומרית חלילה, היא רק ביטוי צנוע ונאה לאותן התמורות המפתיעות, שחלו בייעוד ובנושאו בעיקבות ההזמנה לכוס תה. ובאמת מצויין בסיפור-המעשה, שע. ע. נשנתה תכלית שינוי ונעשה כאותם המלומדים המפורסמים שמניחים את המדע בשביל כבוד שאנשים שאינם במדע נותנים להם. "עתה הוא יושב ומביט בספרו ומסתכל במדאה ומביט בשעון ובודק את בגדיו ובוחר את תנועותיו, שכל שמבקש קירבתו של עשיר צריך לדקדק שיהא נאה בכסותו ונאה בפניו ונאה בתנועותיו, שחששיריס אפילו אוהבי חכמה הם אוהבים כשהיא באה בכלים נאים". וכך הוא מתכשר ומיתקן ומתנאה וצופה לעתיד איך הספר יוצא ומתקבל ומיתמה על הכתלים שלא נשתנו במראיתם, "שהרי לפי שורת השכל צריכים היו שישתנו, כדין ביתו של אדם שעומד להתברך".

מרשתה של ברכה זו, שאין היא לאמיתו של דבר אלא השתחקות של ייעוד (היינו פריטתו לפרוטות בעיקבות מיקומו ודירוגו בעולם הערכים החומריים), חייב ע. ע. להיות ניצל, ויהי מה. ברם, זוהר ההצלה אינו יכול לנגוה עליו בתוקף אילו התהויות נפשיות מופנמות. אי-אפשר לעצור בעד הידרדרות הייעוד באמצעות איזה מהפך פסיכולוגי, שנביעת-דרך מאותם הנתונים העלילתיים, הידועים לנו ולע. ע. זה מכבר. המציאות הידוראמאטיית, שנגולה לפנינו עד כה, אינה עשויה לפרנס שום דחפים, שיועזו את ע. ע. ושימנעוהו מהתברך במצבו. רצונו להביא את ייעודו לידי הגשם הוא מוצדק לחלוטין מצד עצמו בשים לב לקומניקאטיביות האובייקטיבית של הייעוד. שום הכרה פנימית הגיונית, שתהיה נאמנה לנתונים הדראמאטיים הקלאסיים שלפנינו, לא תוכל להתקומם כנגד הגשם הייעוד בעולם הערכים החומריים האובייקטיביים. המאטריאליזאציה שבדירוג-ומיקום כדין החפצים, הפיכת הייעוד הדראמאטי לבניין ציבורי שכל אחד יכול ליכנס לתוכו, ושאר תכונות-הלוואי של התגשם, אינן, אפוא, בגדר עובדות עלילתיות פתאומיות וחיזוניות, אלא הן אטריבוטים הכרחיים של המצב שלפנינו. ע. ע. הוא, אומנם, מצד אחד אדם שהקריב את עצמו על מיזבחה של הרוח, אך מצד שני אין הוא אלא פלוני שנתעטר בעטרת דוקטור, פלוני ש"חזר שנים הרבה על מו"ל". הכפילות בהתגשמות ייעודו של ע. ע. אופיינית לדמותו כיוצר הומאניסטי-קלאסי, ואין

לסלקה באמצעות אילה שינויים צדדיים בעיצוב קלסטרן או בעזרת אילו הפנמות. הכפילות הפנימית טעונה, איפוא, תיקון דראמאטי מבחוקן, ותובעת גילוי נתוני יסוד דראמאטיים חדשים*.

לפיכך, כשקרבה תחילת השעה שנתבקש² ע. ע. אצל מעזיר המדע, שמע בפתאום קול רגלים, קול רגלי הזקנה האחות הרחמנית, שנהגה „לבוא אצלו פעם אחת בשנה בשביל אותם הזרנלים המצוירים שהוא נותן לה בשביל המצורעים“. „הזקנה האחות הרחמנית היא כאן בהחלט פנים חדשות, באמת פנים חדשות, שהרי מה לו לע. ע. ולמצורעים, למצורעים מה לו מה... אלא שמן הסתם זקוק נתון דראמאטי חדש, העומד להתגלות, לדמות דראמאטית חיצונית משלו, שתגלנו לעיני ע. ע. בדיאלוג דראמאטי. מציאות הגירסה המקורית של ספר תולדות גומלידתא בבית המצורעים של האחות עדיה עדן עלולה, איפוא, להיראות בצדק כ„רו שגילוי עומד במרכז היצירה“ כדברי אחד הקוראים. ולא עוד אלא שאפשר להסיק מכך, כמובן, שעיקר עניינו של הסיפור הוא תיאור דראמאטי של מעבר ממצב תודעה אחד למישנהו. שכן אם לא הייתה מתגלית לעיני ע. ע. מציאות הגווילים מכוסי המוגלה, שאותיותיהם המטושטשות מספרות כבוד גומלידתא ומגידות דברים שהוא לא ידעם** מי היה אז מוציאו ממצב תודעה של אחד ש„נתעטר בעטרת דוקטור“, של אחד ש„חזר שנים הרבה על מו"ל“? מי היה אז מחזירו ומטעינו על בימת ייעוד פאוסטית-איובית? אך מה לנו לשאול מי זמה ואם ולו, אם נתגלו ונתגלו הגיליונות, ואפילו טושטשו האותיות, שהן דהות, ואין לעיון עינינו אלא ערימה של נייר וקרעי קורות.

הלוא באמת ובאמת נתעכב ע. ע. משום ביקורה של הזקנה האחות הרחמנית וביטל בפועל ושלא בכוונה תחילה את פגישתו עם הפטרון הגביר, הוא ניצל, איפוא, בעוד מועד מרשתה של ברכת ייעודו באמצעות נציגת כל הערכים ההומאניסטיים האמיתיים, שמקור חיותם לא בקימרוני החלונות הרינסאנסיים של בית הפטרון הגביר, אלא בסבלם וביסוריהם של עניי האדון (...).

---

* וניתן, כמובן, לטעון שהכפילות בהגשמת ייעוד הומאניסטיקלאסי היא באמת רק חיצונית במקורה ותורלא; ניתן להכריז שאם במקום פטרון האמנויות והמדעים גבהארד גולדנטל תבוא מועצה ציבורית תסולק הכפילות, ושכדומה, לפי פיתוח ביקורתי מעין זה חשוב רק בהשגחת מי ולמען מי הופכים את הייעוד לבניין ציבורי, שכל אחד יוכל לחנות ולחסות בתוכו.

** כגון מאיזה צד נכנסו גדודיו של גדיטון, אם מצד הגשר הגדול שהיה נקרא גשר הגבורה או בעקיפין מצד עמק עפרדת, הוא עמק העגורים.

הכול יהיה כאן כמעט נוצרי מדי, ויש כאן משום צילו של רמז לאפשרויות רוחניות מסויימות, העשויות להתגלות על מישור אסוציאטיבי יותר כולל. אך לפי־שעה, ובמידת־מה גם במשך כל מסענו האסוציאטיבי, אין האדון (...) חדל מהיות האדון (...), אף שאין עמידה עקשנית זו על עצמותו נוחה לשום צד, וגם לא לעניים בכלל זה, שכבר נאמר לפני דל לא תהדר בריבו, וסופו של ע. ע. שהוא מהדר פניהם ומחיצתם בהידורים שונים). בין כך ובין כך, שליחתה של אחוות־ענות־ויסורים גואלת כאן. את ע. ע. בדושיה דראמאטי מקללת סילופור־שלייעוד, וזו תחילת החלק השני של הטראגדיה הייעודית שלפנינו. יסוריהם של עניי האדון (...), שהיא מביאתם עתה צרורים בצרור לדירתו מלאת הוצרנאלים של ע. ע., מהווים מיטען הומאניסטי־אמוציונאלי, השקול כנגד מיטעני־מתח של יאוש־ואשמה, שנוצרו בעת התפרקותו ההכרחית וההדרגתית של הייעוד. נוצר, איפוא, ברגע אחרון לפני התגשמותו המוחלטת של הייעוד קוטב־משיכה נגדי, שמושך אליו בפתאום את ע. ע. ממש על סף הידרדרותו הסופית מטה, לעבר מישור הייעוד המוגשם.

הדושיה הדראמאטי בין האחות עדה עדן ובין ע. ע. הוא, לפיכך, רבי־עניין גם על מישור אסוציאטיבי שהצגנוהו עד הנה. דושיחנו נאמן על מישור זה למצב דראמאטי חד־משמעי, שנכפה עלינו דאוס אקס מאכינה. ע. ע. אינו משער כל־עיקר את המשמעות הגורלית של הפגישה עם הזקנה האחות הרחמנית, הפוקדת את ביתו פעם לשנה, שהרי אנו עדים, כאמור, מבחינה פורמאלית, לא לאינו התהוות נפשית, אלא להתגלות גורלית חיצונית, שלא נודעה לפנים לגיבור הטראגדיה. ובאמת, בתחילה אין דעתו של ע. ע. פנויה לקבלת פני הזקנה מחמת הכורח שבחפיזה לביתו של הפטרו־הגביר. אף הזקנה חשה בכך, כי „ראתה שפניו משונות ודעתו מפורת, כאדם שהן ולא משמשים בו בערבוביא“. לפיכך אמרה לו: „רואה אני, אדוני הדוקטור, שבאתי בשעה שאינה יפה לך, הריני מסתלקת והולכת לך. שתק ולא השיב לה“. לאחר שהגורם הדראמאטי החיצוני השיגו, לאחר שיד הגורל דפקה על דלתו ועיכבתו ברגע המכריע, מתחיל ע. ע. ליטלטל בין שני כוחות דראמאטיים עזים, שמכהנים בו עתה בעירבוביה, מצד אחד פועל בו עדיין בעוצמה מכרעת כוח הומאניסטי־קלאסי, ממינו של יצר־הדעת, השואף לפרסם את ידיעתו, ששלהבתו להטה וליהטה בו זה עשרים שנה, ואילו מצד שני כבר פועם בו בעוצמה שעתידה לגבור כוח, שאין לדעת בו אם הוא הומאניסטי (אבל הוא בא מהחוק), ומודע בו שהוא התאוות מוסרית בעלמא (אבל הוא בא מבחוק), התאוות שמצאה לה כאן גמול בגילוי הגוויל (גילוי שבא מבחוק). התעוררותה של התאוות זו מוחשת שבעתיים משום ירידת־המתח שבהגשם־הייעוד, ואותותיה מבשרים

מייד בדבריה של האחות עדה עדן. הרי הוא באמת בפיה רק „אדוני דוקטור“, הינו קרוי בכינוי שמכובד ביותר בחיצוניותו וחיצוני ביותר בכיבודו, בעוד שרצונו בוודאי להתכנות תמיד כ„ע. ע. משחזרה החשוב מאוד והאהוב עד-כלות של גומלידתא“, וכיוצא באלה. אין פליאה, איפוא, שביקר זה שראתה תחילה כמיכשול קטן ותו-לא כבר מתחיל לטלטלו בדעתו. „קשה היה לו לדחותה ולומר לה טרוד אני, בואי אחר שנה, שיקרה הייתה בעיניו אותה הזקנה שנתנה חייה, בשביל, אותם שבזייהם דומים למתים, וקשה היה לו להתעכב עליה, שאם מתעכב ספרו מעוכב מלצאת, שעומד הוא האדון גולדנטל לצאת לחוצה לארץ ומי יודע אימתי יחזור“. וטוב שמודגשת כאן השרירות האיראציונאלית של ביאה פעם לשנה, שהרי אין הגורל חייב לדפוק על הדלת יותר מכן.

בין כך ובין כך, כבר עמדה האחות ללכת, כש„אמר לו לבו, עייפה היא הזקנה, עייפה מטורח הדרך, שבית ההסגר רחוק מן העיר, והיא ברגליה הלכה, ברגליה הקטנות הלכה, שאינה נוהגת לנסוע בעגלה, שאם יכירו מאין היא באה יזרקו אותה, שעדיין בית המצורעים מפיל פחד של מסתורין על הבריות“. והוא מזמינה לבסוף לשבת משום חמלתו כלפיה וכלפי עניי האדון, משום חמלתו שמצויירת כיאה לתמונות-כד עממיות בצבעי-שמן. „עייפה... עייפה... ברגליה הלכה... ברגליה הקטנות... שאם יכירו מאין היא באה יזרקו אותה...“, וכדומה. ברם, הזמנתו לשבת רחוקה לפי-שעה מהיות אינו נסיגה, מהוות אינה שינוי בהחלטתו הנחושה ללכת להפטרון הגביר, ויהי מה. „אמר לה מצטער אני שאיני יכול להיפנות לך עכשיו כפי חפצי ורצוני, זימן אותי לשעה זו לכוס תה החרשתן גבהרד גולדנטל, שאפשר ששמעת את שמו... עניין שאינו טובל דיחוי יש לי עם מר גולדנטל. בעוד שעה או שעה ומחצה אני חוזר, בבקשה ממך שבי לך עד שאחזור ואמלא את קופתך ספרים ז'ורנאליים וכן כל כיוצא בהם, שכבר נוטלים ממני את כל האויר ומכבידים עלי את הנשימה“. ואין צורך לפרש, שיש כאן רצון לפשר בין שני הקטבים ולנוע לפי כוח-המשיכה של שניהם כאחד. לשעה או לשעה ומחצה ינוע ע. ע. באחת כלפי קוטבו של ג. ג. ואחרי זה יהוג קשת מהירה ויחזור לאחות עדה עדן (שנהנית כאן מלכתחילה מייתרון זהות העיניין, יתרון שמציין, כמובן, את קירבתה היתירה לכמה וכמה קווי-אופי חשובים וקובעים שנחרתו מכבר בדיוקנו של גיבורנו). היא תצפה לו ובכורסה נוחה, וגמולה רב מאוד: קופה שלמה של ז'ורנאליים, ערימה גדושה של עיתונים, שמכבידים בלאו הכי על נשימתו של ע. ע..

עד כאן רצונות-הפיוס של ע. ע. אך בטוחים אנו, שגם הוא עצמו לא

היה נאיבי עד-כדי לצפות באמת לקבלת הצעות-הפשרה שלו, ואפילו היה נאיבי אינו אשם אלא מחמת אי-הידיעה בלבד. «הוא לא ידע שארבעים שנה קודם-לכן חיזר אחריה (אחרי האחות הזקנה הרחמנית) ג'הרד גולדנטל לשאתה, והיא השיבה את פניה: מחמת שנתנה את לבה למוכי אלוהים עצורי בית המצורעים». אם היה גודע זאת בוודאי שלא היה נאיבי, אך עתה שהיה נאיבי נתקל בסירובה של האחות ע. ע. : «אמרה הזקנה, יפה היה לי לשבת שעה קלה ולהמתין לך אדוני הדוקטור, אבל איני יכולה להניח את האנשים הטובים לזמן מרובה». אותה שעה כבר חש ע. ע. בעליל, שאי-אפשר לפוטרה בלא-כלום ושעליו לסבר את אוזנה מדוע בכל השנים שהיא באה אצלו אנפילאותיו ברגליו ובית צווארו פתוח ושערו סתור וזקנו אינו עשוי, והיום הוא מלוכש בגדים טובים ומנעלים וכובע ועניבה לצווארו. מתוך כך «לא חישב חשבון זמנו», אך עדיין היה סיפק כולשהו בידו, והאחות עדה עדין, שנשמה פשוטה היא מאיצה בו לתומה לילך אצל האדון גולדנטל, שהרי דבר חשוב לפניו, שהגביר מעזיר בידו, כפי שהעזיר קודם בידה וביד מצורעיה, ואין להתמיץ את השעה. «מהר ואל תחמיץ את השעה», אומרת היא לו, «אסור לך אדוני הדוקטור להתעכב אפילו שעה קלה...» «מהר אדוני הדוקטור... שעת-כושר כזו אינה מזדמנת בכל יום...» ותרי זה כאילו מופיעה כאן איזו מקהלה, שמזדמרת ומצטעקת אי-כאן בראשו של ע. ע. : «מהר, שעה, אדוני, הדוקטור ; שעה, קלה, מהר ; אדוני, הדוקטור, שעת-כושר !» ומאחר שבמוכן מסויים השעה היא עתה באמת קלה גם מנקודת-ראותו של ע. ע. גופו פועלת עליו האצתה של אחותו עדין כפי משמעותה הפנימית ורסן הישוב הזמן נשטט עתה לחלוטין מידיה, ושוב אין הוא זוכר את עניין הפטרוץ הגביר : אינו שזעה ליעודו ובטלה השעה המיועדת. זוהי, איפוא, נקודת-צומת, נקודת-מעבר ברושיה הדראמאטי, ואכן נראה הדבר גם לפי השינויים בהיגויי שמה של האחות עדין. בתחילה היא «זקנה» סתמית ואלמונית, לאחר-מכן היא «אותה הזקנה הרחמנית», ואחרי-כן מנוסחות פניותיו אליה בלשון «אמר לה», ואילו עתה הוא כבר מעתיר עליה כינויי-חיבה ואומר : «אחת את בעולס, אחת את אחותי עדין», וכאן גודע לבו, אגב, בפעם ראשונה שמה המדוייק של זקנתו. אחרי זה הוא כבר פונה אליה בלשון קירבה גמורה : «האחות עדה», ותהליך השינויים מגיע לקיצו ולשיאו, כשהאחות מכונה לבסוף בשם המפורש בפיסקה «אמרה האחות עדה עדין» וכי, ולא מעט המרחק בין ארבע תיבות תקיפות מעין אלו ובין כינויים רחמניים ומתעלמים כגון הכינוי «אותה הזקנה». הרי ארבע מלים מפורשות אלו מדמות אותה כבר לאיזו דמות מסוגה של תהילה, לכעין נציגה בזעיר-אנפין של השכינה גופה.

אנו כאן באמת עדים לשינוי גמור במעמדו הרוחני של ע. ע. מעמד שתחילתו התכוננת נחפזת לביקור המיעד ופתיעה נחרדת וועם למשמע נקישות רגליה של הזקנה, ואחריתו התודעות הזקנה בשמה המפורש, איבוד חשבון הזמן ודחיית הסירחובים לאוץ אל הפארזן הגביר. במקום לאוץ אל מר גולדנטלר יונק עתה ע. ע. מזון מוסרי נעלם וכמוה מפיה של הזקנה, מזון שטעמו המריר-המתוק נשתכח הימנו לגמרי בימי אותו בולמוס פירסום-הספר, שנתפס לו-מנעוריו. האחות עדן מסברת את אוזנו למהות הייסורים והצער בדברים פשוטים וענווים כדברי כל אהבה שמעבר ליסורים ולצער. „לחנם השתבחתי לפניך שמימי לא בא לי צער“, אומרת היא לו, „אדרבא אין לי טעה שאין לי צער, צער שאין לו הפסק, ופעמים דומה עלי שצערי גדול מצערם של האנשים הטובים שנתייסרו יותר מכל באי עולם. בעל הרחמים משהוא משגר יסורים על אדם נותן בו כוח להתקיים ולעמוד בהם, אבל מי שהוא בריא ואין לו צער יסורים ממילא אין בו מאותו הכוח, וכשהוא רואה בעלי יסורים ויסוריהם נפשו מתייסרת מחמת צערם עד שקשה לו לעמוד, וביותר אני שהעמידו אותי לשרת את בעלי היסורים, שאני חוששת תמיד שמא איני יוצאת ידי חובתי, שנא איני מכוונת מעשי לעיקר צורכיהם, והואיל ואיני זזה מהם אף צערי אינו זז ממני“. והיא מסיימת: „מרוב שיחי שכחתי שאתה ממהר. הריני מסתלקת לי ואתה אדוני הדוקטור לך לעסקיך לחיים ולשלום. חבל על האנשים הטובים שיראו שאני חוזרת ריקם בלא ספרים“. עולם הייסורים והצער מוצג כאן לעומת דמותו הגשמית, החופזנית, החומרנית, של הזקנה, שכולו רצון לאוץ ולהגיע למעונו המרחיב את הדעת של הפטרזן הגביר, שכולו שאיפה לפרסם את מחקרו ההומאניסטי, הקלאסי, המשובח, שכולו כמיהה להגשים לבסוף את עצמו כאן בין ההמון השוקק של העולם הנה אחרי כ' שנות התבודדות. איזו אחווה פרימיטיבית של יסורים וצער מתייצבת כאן נגד הייעוד האינדיבידואלי. שכן אם בתחילה היה בו בע. ע. גם מיסוד חסיד ענוותן מארץ עוץ וגם מיסוד פאוסט בפתיחתה של הטראגדיה שלו, הרי עתה משתוקק פאוסט שהגיע לגיל-עמידה לתחליף-שכר כולשהו, ואילו חסיד ענוותן מארץ עוץ נעלם בדרך הטבע אי-שם בדרך. והנה, במה שנוגע לחסיד הענוותן, הרי לפחות האחות עדן מעכבת בכל כוחה בעד תהליך אנטי-איובי לכל צורותיו, בעוד שאין היא מתעניינת, כמוכן, במעמדו המדויק ובכוח עמידתו של פאוסט מזדקן.

הדושיח שלפנינו הוא, איפוא, ממצה ביותר בשקפו את מיכלול הבעיות של הגשם הייעוד ופורמאלי ביותר בשקפו היווצרות קוטב-משיכה חיצוני שכנגד הגשם-הייעוד. הן על מישור אסוציאטיבי, שעסקנו בו עד הנה, לא

הוצגו עדיין עניי האדון (...) כאחרוני השומרים על זכר העיר גומלידתא וכאחרוני נטרית; וגם לא היה עוד סיפק בידנו לראות את העיר עצמה כדמות התעלותה על מישטח דימוי אחר: כסמל פרטי של גמול דת'. לפיכך ככל שמצויים אנו על מדרגה נמוכה ביחס של תימאטיקה עיונית חיצונית, אל לנו לתמוה על קוטבי-משיכה הומאניסטיים-עממיים, הניצבים בפתאומיות מול גוונים הומאניסטיים צרופים יותר, בהיות כל הקטיגוריות החיצוניות האלו תואמות לחלוטין את הקונטאפסט. כל זמן שע. ע. גפנו אינו יחיד דתי או יחיד-לאמיתו, אלא הוא איש-מדע, חוקר הומאניסטי של סוגיה חיצונית, חוקר חיצוני של סוגיה הומאניסטית, חזקה עליו שיהיה מסובך ללא-תקנה בענייני הייעוד והקומוניקטיביות, בבעיות פנייה כלפי חוץ וכלפי פנים, בסוגיות ההגשם וההתגשמות, ורק כוח מוסרי מבחוח, כוח מוסרי-חברתי איתן, יוכל לטלטלו טלטלה רבה ולהוציאו מתחום ד' אמות הדרו ומטווח סכנתו של גולדנטל. מה מאתנו יהלוך, איפוא, מי היא לאמיתה חבורה מסויימת זו של עניי האדון (...). יהיו אשר יהיו: אחרוני משמרינו של זכר גומלידתא; חבורה סמלית של שכביי-מרע, קומץ בבואות סטאטיסטיות מוקרנות; דמויות ממשיות נטולות מובן יתיר מלבד קיימן ושלשלת-תולדות אפית רציפה; על מישטח שלפנינו אין הם אלא מוכי צער, צרעת ויסורים, ואנו לא נדקדק עמם הרבה ונקבלם כנציגי צד מיוסר זה של החיים; צד שבא, כאמור, בתביעות חברתיות-מוסריות משלו. והרי אנו יודעים כל הזמן שקבלת תביעות אלו תסטה, אומנם, את ע. ע. מרחק רב מההצלחה הנראית, אבל תצילנו תוך-כדי-כך מהתגשמות ייעודו ותבטיח לו את הגמול האמיתי של חינו.

לפיכך ברורה לפי-שעה חלוקת התפקידים הדראמאטיים בדושיה בין ע. ע. ובין האחות: רוח צרופה של המשך-ייעוד חברתי מוצגת מול הגשם-ייעוד ויסוריהם של האנשים הטובים בולטים מאליהם לעומת איצה חופזנית לבית הפטרון הגביר. «אתה אדוני הדוקטור לך לעסקיך לחיים ולשלום», אומרת היא, ברם, התפקידים הדראמאטיים הם מבוררים כאן עד כלות, ואין דעתו של ע. ע. עלולה להתערפל עליו מפני הפיתוי חלילה. הוא לא יפנה לשום השתמשות של חן, הוא יעמוד עמידה מפתעת, עמידה נאה, במיבחן החמור שנכפה עליו בפתאומיות כזו. הוא אפילו אינו שומע את האצותיה התמימות של הזקנה לרוץ לדרכו, ושקוע כבר כל-כולו בדושיה הדראמאטי, שקוע לגמרי, באמת לגמרי, וגמולו, גמולו הטוטאלי, קרוב. עוד מעט יירומזו כל המסכים, שכן כדברי הזקנה: «מה אנו יודעים מה כדאי ומה לא כדאי».

עתה מגיע הדושיה עם האחות לשיאו המיוחל. הפאראדוכס המובטח גואה נחשולים נחשולים עולים, וגילוי-גמול גדול נגלה גלים גלים, שבכמותם לא

היינו מורגלים. תחילה שואל ע. ע. סתם, על דרך תמיהה, אם כלו כבר כל הקצים וכל הספרים בבית-המצורעים. ולאחר שמונה האחות בתשובתה את מניין הספרים של ענייה, מניין דל ומצומק, עדיין מקשה ע. ע. אם לא החסירה במקרה שם כולשהו. עתה עונה היא לאיטו-שהחסירה בכל-זאת ספר אחד, שיצא כבר מכלל קריאה. ע. ע. אינו נרתע עכשין משאלה סקרנית: „למה יצא מכלל קריאה?“. ולאחר שהיא משיבה: „מפני שהרקיב מחמת יושנו ומחמת דמעות“, עדיין הוא מיתמה: „מחמת דמעות?“, אם כי הודאות מחלחלת כבר מן-הסתם עמוק בגרונו. מעתה משול הגמול שבדושיח לפרי, המזומן לנשירה מהירה מהעץ, או למפל-ברכה, שמתגלגל לו במורד תלול וחלק. הזקנה מסבירה להלן את טעם הדמעות: „מחמת הדמעות, כן מחמת הדמעות, שכל שהיה קורא בו (בספר) הוריד עליו דמעות מפני הדברים הרעים שבו“. וע. ע. שוב מיתמה תמיהה, תמיהה שיש בה גם משום עיכוב הידיעה הכרורה וגם מיסוד קידומה: „אותם הדברים הרעים מה הם?“, שואל הוא. אך הזקנה אין לה מושג ברור על כך. „איני יודעת מה הם. מה שידעתי כבר אמרתי לך. ספר בלוי הוא, כתוב על גויל. אומרים שנכתב לפני אלף שנה ויותר...“ עד כאן הזקנה, ברם, ע. ע. ממשיך בחקירת שתי-וערב, ומעלה בידו שבלויי-גוויל אלה עניינם בעיר אחת שנחרבה והועברה מן העולם, ושמה, כמוכן, גומלידתא, או כגירסת גימגומו הפרטית בעת ההתגלות: גומ... גומ... גומלי... לי... דידתא... גומלי...? ברור, שבנסיבת מפתיעות אלו נתעלגה לשונו של ע. ע., והוא אף מטיל לרגע ספק בעצם הגילוי: „סלחי לי עדינה אם אומר לך דברים של עמעום הם. שמועה ריקה ושמעת, עינבל ערוף עינבו על עגיליך, או שאת מחליפה את גומלידתא ב... ב...“ אך לעיצומו של דבר לא הוחלפה גומלידתא כלל ב... ב... עינבלינו המעטים שנערפו לא עונבו, וגילוי גילוי וגמול גמול, והכול ממש כפי שהוא, ממש כפי שקיימת, קיימת באמת, אחותנו עדין.

ומכיוון שאלה עתה פני הדברים, ניטעו עתה בע. ע. חיים חדשים, *vita nuova* לכל דבר, שכל עצמם חפץ-קיום תקיף מאוד בין עצי עדין, בין „האנשים הטובים“, למודי הייסורים והצרעת. אנשיו הטובים של האדון (...). אינם אולי החברה המלבבת ביותר למראית-עין ראשונה, אבל הימצאותם כשלעצמה היא כערובה לידיעה שלמה יותר של ענייני גומלידתא ועיסוקיה. מעולם לא היו לו עוד לע. ע. סיכויים אמיתיים כל-כך להכיר הכרה שלמה את נושא עבודת-חיי, מעולם לא נתקרב יותר משעכשיו למטרתו המוצהרת. ומה קירבו כל-כך למטרת-חיי? זיקה מוסרית אמיצה לאנשיו הטובים של האדון (...). חוללה כל אלה, וכי מתי ידע ע. ע. דברים שידועם עתה, כגון אותו הפרט הקטן לכאורה, שכבר הזכרנוהו, והוא עיקר גדול, מאיזה צד נכנסו גדודי

של גדיתון, אם מצד הגשר הגדול שהיה בקרא גשר הגבורה, או בעקיפין באו מצד עלמק עפרדת, הוא עמק העגורים. שכן כל זאת לא ידע לפנים, אלא ידע שרבים של עגור עפרדת בלשון גומלידתא, ולא עורבים או ערמונים או ערדליים, כדעת הבלשנים, שעזרב ובלשונם עלדג, וברבים עלגדתא, שדלת וגימל כשהן באות ביחד בלשון רבים הופכות את סדרן, ואילו עתה יהיו ברשותו כל הרזים העתידים להיגלות, וכאקדמתא מספרת לו האחות (בניגוד למה שהצהירה על איידיעתה קודם) על העיר ועל הגרף גלפיון פליטה האחד, ועל התגלגלות הספר לידיהם של עניי האדון (. . .), ועל כיוצא בזה, ואם הייתה אחותנו עומדת עד הנה עמידה של ספק-משתהה-וספק-יוצאת, הרי מעתה ישובה היא על כיסא שהעמיד לה עמוה, שואפת רוח ומספרת, מספרת ושואפת רוח, וחזיון גומלידתא קנה לעצמו יחד עמה שביתה בין פגרי כלי ביתו של ע. ע., בעוד שחזיון פירסום הספר נתעמעם ונגוו לחלוטין יחד עם עולם שלם של חנויות לבגדים חדשים, יחד עם עולם שלם שעניבות קנויות ופטרונים-לאמנויות ומדעים משמשים בו בעירבוביה.

כך, הגיע, איפוא, לידי סיום בכי טוב החלק השני והחשוב בתולדות תמורתו של ע. ע., הלוא הוא הדושיח הדראמטי, דושיח שבא בעיקבות פרלוד הקדמתי קצר ולאחר מעשה-ההתקשרות הזכור עם הגבור גבהרד גולדנטל. בפרלוד שקדם לגוף סיפורנו היה ע. ע. לבדו במחיצת ייעודו, לאחר-מכן שרוי היה בעולמו של אותו ג. ג., וראינו מה עלה לו ומה לא עלה לו, ואילו עתה נשתקע במחיצתה של הזקנה, שנכנפה זה עתה במחיצתו, ומעתה ימשיך שפע על חייו ממעינות-יניקה, שהיו סתומים בפניו קודם, ויעמיק חקר בבית-המצורעים בין האנשים הטובים. וכך נאה לע. ע., לאנשים הטובים, לגומלידתא ולנו, שהרי גם ענין הספר אינו אלא עשייה חיצונית, ואילו האנשים הטובים הם ממש. ע. ע. זכה, איפוא, ליעגן לבסוף בתחום רוחני שכולו ממש בזכות מעשה-הוויתור המוסרי-אקטיבי שעשה, בספירה האוטופית העליונה של בית-המצורעים, שהיא גם הספירה של המציאות העליונה, ספירה של יסורים והתעלות, הגיע ע. ע. לפיתרון ייעודו ומצא בו בזמן מיקלט בטוח מהתוצאות הבלתי נעימות של התגשמות ייעודו. סוף-כל-סוף חברת הנדכאים והחלכאים שלתוכה נקלע היא חבורה מוגבלת של מתי-מעט שבין החומות העבות של בית-המצורעים, ואין בכוחה לתכנן באופן טוטאלי את חייו. כללו של דבר: אין חבורה זו כלל, אלא היא יוצאת מן הכלל, ואין עמם תוקף של שררה כולשהי. חזקה עליהם על מצורעי האחות עדה עדן שיהיו אסירי-תודה לע. ע., שהואיל לבוא אל קרבם ולהקריא להם הברים, חזקה עליהם שלא ישתמשו ביסוריהם ובריבויים על-מנת לתבוע ממנו דא והא, הא ודא. הם מסתפקים מן-הסתם

בעצם אקט־ההקרבה המובהק שלו. לפיכך אין לצפות כאן לשום התפתחויות חדשות ומסוכנות בתחום היחסים בין ע. ע. ובין סביבתו החדשה שקנה לו, שהרי זו האחרונה אינה מיועדת לכך מתחילת ברייתה. עתה לאחר שפרש ע. ע. משאון העולם הגולדנטלי ומהמונו, עתה „לאזור שהקצו לו מקום בגן בין עצי הגן שנקראים עצי עדן והעמידו לו שולחן וכסא“, עתה לאחר שנקלט בספירה זו, שהיא תחום של מתח מוסרי עליון ומחוז נכסף של *otium cum dignitate* כאחד, עתה יכול הוא לקיים זיקה אמיתית בינו ובין ייעודו, זיקה ששוב אינה ניתנת לסילוף. עתה מחדש הוא חידושו לפני קהל האנשים הטובים, ומשקיף מהספירה האוטופית העליונה של בית־האנשים־הטובים, ורואה את מעשיהם הפעוטים של אלה המתקיימים באותו המישור הגולדנטלי, שנמלט ממנו בעוד מועד. הסתגרותו בין כותלי אותו המוסד פתרה, איפוא, באמת כמה וכמה פלוגתות בין ייעודו לבין הגשם־ייעודו, ומעתה הוא מצוי בדרגה ייעודית גבוהה למדי, דרגה שלעומתה אפילו האחות עדה, עדה, שליחת עשוקי האדון בתחילת סיפורנו, היינו שלוחת מצוותינו, מתגלה לעיצומו של דבר כדמות מישנית גם מבחינה מוסרית, בהיותה עתה לשליחתו לדבר־מצווה ולמתווכת בינו לבין העולם החיצוני.

וכך נעלם אי־שם לפנינו בין עצי עדן אותו חוט־השני הייעודי, שעקבנו אחריו עד הנה בכל שהגיעה יכולתנו. נתיבו מתפתל לעינינו נעלם מתחום ראותנו, משתדך בין חומות בית־המצורעים, ונבלע מעבר להן. בצורה זו נבלע לכאורה גם הניגוד הפנימי שציין את ייעודו של ע. ע., ונקבע סטאטוס קוו חדש ומכובד, שמבוסס על שהייה באותו בית. ובאמת, שהייה מכובדת היא זו, שכן הכול מתמלא כאן פתאום תוכן חברתי ער, ולפנינו ע. ע. מוקף חוג שוקד וענוותן של מצורעים ורק השמשים האבסטרקטיים, המשמשים לפניו, מפירים במקצת את האידיליה ההארמונית והמוצגת לראווה של שיתוף־ענות־יוסבל. לגבי מי שנטה להחשיד את ע. ע. בפרישה מהחברה מתחלפים כאילו כל הקטבים זה בזה אחרי סיבוב שלם של מערכת־הצירים האתית. שמא לפרוש מהציבור אמר ע. ע. בהיכנסו לבית־המצורעים? לא כי להתערות בתוך הציבור הלך. החשוב בקונטאפסט זה הוא לא הפרישה, אלא החלפת הציבור הגולדנטלי בציבור המצורעים, בענינו של האדון (. . .). הוא החליף קהל גולדנטלי בקהל אמיתי, למוד יסורים ושופע מוגלה, קהל „האנשים הטובים“. ואם מצא דבר נאה שיפה לכל און היה נכנס לאולם ומקהיל סביבו משוכני הבית ואומר להם אחי ורעי שבו ואקרא לפניכם. והיה קורא לפניהם על גומלידתא העיר הגדולה ועל יושביה...“ כל אותם החידושים הגדולים, שרק מקצת מקצתם מגיעים לעולם החיצוני, מושמעים כאן כל־כולם באוזני קהל־המצורעים, או, כפי

ניסוחו של מבקר אחד: הם נקלטים באוזניהם של „בודדי עולם ומצורעיו, שכל פגישה עם ערך תרבותי (ויהיה זה ספר או ד'ורנאל) היא להם יהויה של ממש, שתמצית חייו של אחר אינה להם שעשוע או עסק, אלא בעולמם ספרים ממרקים יסורים“. עד כאן אותו מבקר, שכבי מן הסתם בעניין שלפניו, שהרי לפי דעתו מתגלה, אומנם לע.י.ע. בפתאומיות, כי „ערכי תרבות אינם נעשים ערכים על-ידי פגישתם עם עולם החוץ, אלא על-ידי יחס הקוראים אליהם... ויצירתו... היא בעלת חשיבות עמוקה בעולם המצורעים... עולם שעל-אף כיעורו החיצוני (מוגלא ודם) הוא העולם היחידי המטפח יחס אמיתי אל סבלו של האדם וגורלו“.

הנה-כיצד שוב חשים אנו, כי תימות של הומאניזם קלאסי קפוא מתגלגלות כאן לאחר שינוי-ערכים מוחלט בתימות של הומאניזם אמיתי יותר, שהוא הומאניזם חברתי, הומאניזם של מוגלה, סחי ויסורים, הומאניזם של עולם המצורעים מול פסבדו-הומאניזם של העולם הגולדנטלי. אי-לכך רגש חם ומלבב שוטף כאן בצדק את ליבנו שכבר שכח את טעמן של זוויות כאלו. כך הוא, איפוא, עצם הפשט שבמעמדו של החוקר הפאוסטי ע. ע. שתחילתו במחקרו, אמצעיתו גולדנטל ואחריתו מצורעיו. „אכן, לא נבדלנו מהציבור, ובחנו כיכולתנו כמה מהקונצפטים היסודיים, המאפיינים כלפי חוץ את המציאות הדראמאטית ב„עד עולם“ ועתה הן נוכל להתפנות להרכבי-אסוציאציות אחרים לגמרי וליהנות מהם הנאה שאינה תלויה בדבר.